

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

SHARQ MASH'ALI

Jurnal veb sayti:

<https://orientalstudies.uz/index.php/ot>

**«DEVONU LUG'ATI-T-TURK» MATNIDAGI HARAKAT
BELGILARI VA TURKIY SO'ZLARNING O'QILISHI MASALASI**

Qosimjon Sodiqov*O'qituvchi, filologiya fanlari doktori, professor**Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti**Toshkent, O'zbekiston***MAQOLA HAQIDA**

Kalit so'zlar: eski turkiy til, qo'lyozma, turkiy so'zlar, harakat belgilari, fonetik transformatsiya, harf, tovush, harf va tovush munosabati, so'zning fonetik variantlari, so'zning shevadagi shakli.

Annotatsiya: Mahmud Koshg'ariy «Devonu lug'ati-t-turk» asarining qo'lyozmasida ayrim o'rinlarda muayyan harf ustiga va ostiga biryo'la ikki harakat belgisi: *fatha* va *kasra* yoki *damma* va *kasra* qo'yib ketilgan. Bugina emas, bir so'zning o'zi biryo'la ikki xil harf bilan ham yozilgan o'rinlar ham bor. Harfiy ishoratlarning bunday tarzda qo'yib ketilgani, bir so'zning ikki xil yozilgani bejiz emas. Ushbu so'zlar eski turkiy tilda ikki xil talaffuz qilingan; lug'atchi so'zning yozma adabiy tildagi ko'rinishi bilan bir qatorda, uning boshqa bir talaffuzi, shevalardagi fonetik variantini ham ko'zda tutgan.

Ushbu maqolada lingvistik lug'atlarda ikki xil harakat belgilari va harflarning biryo'la qo'sha qollanishiga tayanib, ularning fonetik vazifasi, eski turkiy so'zlarning o'qilishi va fonetik transformatsiya masalalari to'g'risida fikr yuritiladi.

**THE ISSUE OF DIACRITICAL MARKS AND PRONUNCIATION OF TURKIC
WORDS IN THE TEXT OF "DEVONU LUG'ATI-T-TURK"**

Qosimjon Sodiqov*Professor, Doctor of Philological Sciences**Tashkent State University of Oriental Studies**Tashkent, Uzbekistan***ABOUT ARTICLE**

Key words: Old Turkic language, manuscript, Turkic words, diacritics, phonetic interpretation and

Abstract: In the text of the manuscript «Divan lugat at-Turk» by Mahmud Kashgari, in accordance with the rules of Turkic spelling, some letters are accompanied by double diacretic signs: *fatha* and *kesra* or *damma* and *kesra*. In

transformation, letter, sound, letter-sound relationship, phonetic version of a word, dialect pronunciation of words.

addition, some words are displayed with different letters. These facts recorded in the dictionary are not accidental. And they are connected with the fact that the compiler, along with written literary forms of words, used different phonetic variants of these forms, as well as their dialect correspondences.

This article reveals the reasons for these facts, issues of their phonetic interpretation and transformation.

ВОПРОС О ДИАКРИТИЧЕСКИХ ЗНАКАХ И ЧТЕНИИ ТЮРКСКИХ СЛОВ В ТЕКСТЕ "ДИВАНУ ЛУГАТ АТ-ТУРК"

Касымжон Содиков

Преподаватель, доктор филологических наук, профессор

Ташкентский государственный университет востоковедения

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова:

старотюркский язык, манускрипт, тюркские слова, диакритические знаки, фонетическая интерпретация и трансформация, буква, звук, соотношение буквы и звука, фонетический вариант слова, диалектное произношение слов.

Аннотация:

В тексте рукописи «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгарского, в соответствии с правилами тюркского правописания, некоторые буквы сопровождаются двоякими диакритическими знаками: *fatha* и *kesra* или же *damma* и *kesra*. Кроме этого, некоторые слова отображены разными буквами. Эти факты, зафиксированные в словаре, не являются случайными. И связаны с тем, что составитель, наряду с письменно-литературными формами слов, использовал разные фонетические варианты этих форм, а также их диалектные соответствия.

В данной статье раскрываются причины указанных фактов, вопросы их фонетической интерпретации и трансформации.

KIRISH

Ulug' tilshunos Mahmud Koshg'ariy (Maḥmūd bin-al-Ḥusayn bin-Muḥammad al-Kāshgarī) qalamiga tegishli «Turk so'zlari devoni kitobi» [«Kitābu dīvāni luḡāti-t-turki»] turkiy tilshunoslikning bizga ma'lum bo'lgan ilk yirik, shuning bilan birga, tengi yo'q yodgorligidir. Asar dīvān atalganining sababi, unda turkiy so'zlar muayyan izchillikda, qoidasi bilan keltirilganidadir. Yana o'rta asrlar turkiy kitobatchiligida yirik asarlarni kitāb [ya'ni «asar; kitob»] deb atash rusum bo'lib, bu narsa ularning sarlavhasida ham aks etgan. Muallif turkiy kitobatchilik an'anasini yaxshi bilgan va o'z asarini kitāb degan (MK.1a).

O'z zamonida asar arablarga, qolaversa, arab tili orqali Sharqu G'arb ilm ahliga qadimgi turklarning tili, madaniyati, tarixi to'g'risida to'liq xabar beruvchi qomusiy kitob sifatida yaratilgan.

Fanda «Devonu lug'ati-t-turk» asarining bitta qo'lyozmasi ma'lum, u ham bolsa, ilkin emas, keyingi davrga tegishli. Uni Muhammad bin-Abu Bakr Damashqiy otli kotib Shomda hijriy 664 yil, shavval oyining yigirma yettinchi kuni (=milodiy 1266 yil avgustining birinchisida), o'zi yozishiga qaraganda, Mahmud Koshg'ariy o'z qo'li bilan yozgan qo'lyozmadan ko'chirib tugallagan (TCД.760–761). Ushbu nodir qo'lyozma hozir Istanbuldagi Millat kutubxonasida (Millet Genel Kütüphanesi. Kayıt No. Ar. 4189) saqlanmoqda (qo'lyozmaning tavsifiga qarang: DLT.xxxvi–xlii).

Qo'lyozma 320 varaqli (639 sahifadan iborat). Har betiga o'n yetti qatordan qilib matn bitilgan. Xati chiroyli, nasxda. Aytarli butun boshli matn qorada; oradagi bob va fasllarning sarlavhasi, boshlanishda turkiy misollar, shuningdek, sarlavha qilib berilgan harflar qizilda. Ba'zi sarlavhalar to'q qorada ajratib yozilgan. Matn bo'ylab turkiy misollar qorada yozilib, ustiga qizil chiziq tortib qo'yilibdi.

To'g'ri o'qilishini ta'minlash uchun turkiy o'maklarga harakat belgilari izchil qo'yib ketilgan. So'z-maqolalar o'trasi nuqtali yaproqsimon belgi bilan, to'rtlik-o'maklarning qatorlari esa doirachalar bilan ajratilgan.

«Devonu lug'ati-t-turk» asari qoraxoniylar davri turkiy tilining, turkiy lug'atchiligidan ajoyib kashfiyoti. Ushbu asari bilan olim turkiy leksikografiya ilmining tamal toshini qo'yish bilan birga, ushbu sohani yuqori bosqichga olib chiqdi. Qolaversa, Mahmud Koshg'ariy turkiy tilshunoslik rivojigagina emas, Sharq tilshunosligi, xususan, lug'atshunosligiga ham ulkan hissa qo'shgan olimlardan.

Asar turkiy tilshunoslikning yirik tarixiy grammatikasi, shuning bilan birga, qomusiy yodgorligi hamdir. Asarda turkiy tillar ilk bor arab tilshunosligi metodologiyasi doirasida bayon qilingan. Kitobning ilmiy qiymati, muallifning yutuqlari shularning o'zi bilan cheklanmaydi. Ta'kidlamok kerak, olim turkiy so'zlarning tuzilishi, tilning o'ziga xosligini inobatga olib, lug'at tuzishning o'ziga yarasha yangi bir usulini ishlab chiqdi. Shuning bilan u lug'atchilik amaliyotida katta kashfiyot qildi. Yutuqlaridan yana biri, asarda eski turkiy tillarning lug'at boyligi etnolingvistik, lingvomadaniy, qiyosiy-tipologik yo'nalishlarda tadqiq etilgan.

Yana bir jihati, muallif turkiy o'maklarni keltirishda arab alifbosi asosidagi eski turkiy yozuvning bor imkoniyatini ishga solib, so'zlarning talaffuzi, fonetik-fonologik xususiyatini to'liq aks ettirishga erishgan.

Turkiy so'zlarning fonetik-fonologik transformatsiyasi

Ba'zi ilmiy tadqiqotlarda, qo'lyozmada turkiy o'maklarning yozilishida xatolar ko'p; uni turkiy tilni yaxshi bilmagan kishi ko'chirgan, degan qarashlarni ham o'qib qolamiz. Bunday qarashlarga butkul qo'shilib bo'lmaydi. Aksincha, kotib eski turkiyni juda yaxshi bilgan, o'zi ham turkiylardan ekani aniq (buni kotibning asarga bitgan so'zboshisidan ham bilsa bo'ladi). Matn qunt bilan ko'chirilgan, bilimli va malakali xattotning ishi bu. Aftidan, bitguchi asarni ko'chirib bo'lgandan keyin ham, turkiy o'maklarni qayta-qayta ko'rib chiqqan ko'rinadi; tuzatish kiritilgan o'rinlar ham bor. Xattot hatto eski uyg'ur xatini ham yaxshi bilgan, deya olamiz: bir-ikki o'rinda yozgan misollari juda chiroyli; har kimsa ham bunday yoza olmaydi uyg'ur xatini. Alloh rahmat qilsin u kishini, qo'lyozmani ko'chirishda uzoq ishlagani, ancha ter to'kkani bilinib turibdi.

Eng muhimi, qo'lyozmada turkiy so'zlarning to'g'ri o'qilishini ta'minlash uchun ularga turli diakritik belgilar (harakatlar) izchil qo'yib borilgan. Ushbu grafik ishoratlar so'zlar talaffuzini, ularning to'g'ri o'qilishini aniqlashda qo'l keladi, qo'lyozma qadrini yanada oshiradi.

Shu o'rinda matn imlosi, turkiy so'zlarga qo'yib ketilgan diakritik belgilar bilan bog'liq bir xususiyatga e'tibor qaratmoqchimiz. Qizig'i shundaki, qo'lyozmada ayrim o'rinlarda muayyan harf ustiga va ostiga biryo'la ikki harakat belgisi: fatha va kasa yoki damma va kasa qo'yib ketilgan. Bugina emas, bir so'zning o'zi biryo'la ikki xil harf bilan yozilgan o'rinlar ham bor (qarang: DJIT.7–9; TCD.12–15).

«Devonu lug'ati-t-turk»ning hozirgi zamon nashrlarida, qo'lyozmadagisini yanglish sanab, ulardan biri qabul qilinayotir. Lug'atda berilgan so'zlarning bir xilligini saqlash, o'quvchining ko'pda chalg'imasligi uchun bu yaxshidir. Lekin qo'lyozmada so'zga berib ketilgan ikkinchi ishoratning ma'nisi nima? Muallif nimaga ishora qilmoqda buning bilan? Bizningcha, harfiy ishoratlarning bunday tarzda qo'yib ketilgani, bir so'zning ikki xil yozilgani bejiz emas. Chamasi, ushbu so'zlar ikki xil talaffuz qilingan; muallif so'zning yozma adabiy tildagi ko'rinishi bilan bir qatorda, uning boshqa bir shakli, shevalardagi fonetik variantini ham ko'zda tutgan chog'i. Matnda turli harakatlar aralash ishlatilganining sababi ham shu.

Qo'lyozmani ko'chirish chog'ida kotib yanglishgan emas.

Endi buni misollarda ko'rib chiqamiz.

Birinchisi, bir harfga biryo'la fatha va kasa belgilarining qo'yilish holati.

So'z boshida alif harfiga fatha va kasa belgisi qo'yilgan. Bu ishorat ikki xil vazifani o'taydi. Birinchisi, u ingichka [e] tovushining ifodasi bo'lib, bir so'zni ikki xil – unday ham, bunday ham yozish mumkinligiga ishora qiladi. Masalan: ewäk (اَفَاكْ / اَفَاكْ) – «shoshqaloq», ewäk er (اَفَاكْ / اَفَاكْ) – «shoshqaloq kishi». Yoki yana: elük (اَلُوکْ / اَلُوکْ) – «masxara; hazil» (MK.37a).

Ikkinchisi, yo'g'on o'zakli so'zlarda ushbu ishora bir so'zning [a] bilan ham, [i] bilan ham talaffuz etilganini anglatadi. Buning misoli: atinču / itinču näŋ (اَتِنْجُو / اِتِنْجُو نَانَكْ) – «tashlangan, otilgan narsa» (MK.40a).

tašiqti («tashqari chiqdi») so'zini yozishda so'z boshidagi ta harfiga biryo'la ham fatha, ham kasa belgisi qo'yib ketilgan. Shunga ko'ra, bu so'zni tašiqti hamda tišiqti shakllarida o'qish mumkin bo'ladi. Mana misoli:

er ewdin tašiqti / tišiqti (اَرُ اَفْدِنْ اَتَشِقْتِي / اَرُ اَفْدِنْ اَتَشِقْتِي) – «kishi uydin tashqari chiqdi» (MK.163b).

taš so'zining [i] li variant hozirgi ayrim turkiy tillarda ham saqlangan. Jumladan, turk tilida tiš so'zining [d]- lashgan varianti keng qo'llanadi: «tashqari chiqdi»ni turklar dıšarıya çıktı / dıšarı çıktı deydi; yoki Dış İşler Bakanlığı – «Tashqi ishlar vazirligi» degani; yoki havo yo'llarida: «ichki yo'llar» – iç hatlar, «tashqi yo'llar» esa dış hatlar bo'ladi. Yana chog'ishtiring, Xorazm toponimlaridan: İčänqala – «ichki qal'a» degani; Dışanqala – «tashqi qal'a», ya'ni «shahardan tasqaridagi o'rda».

Bir harfga biryo'la damma va kasa belgilarining qo'yilish holati. Bunda damma lisi so'zning lablangan [u], [ü], [o], [ö] tovushlari bilan, kasa lisi esa [i] yoki [i] bilan o'qilishiga ishora qiladi. Bularning misoli:

ol anī eliklädi / elüklädi (اَلْاَنِى اَلِكْلَادِي / اَلْاَنِى اَلِكْلَادِي) – «u uni masxara qildi, mazah qildi». Buning kelasi zamon shakli va masdari: eliklär / elüklär (اَلِكْلَارْ / اَلِكْلَارْ), eliklämäk / elüklämäk (اَلِكْلَامَاكْ / اَلِكْلَامَاكْ) (MK.78a).

Yoki yana:

ol bu ašīŋ čiwkünlädi / čiwkinlädi (اَلْاَلْ بُو اَشِيْڭ چِيْڭكُنْ لَادِي / اَلْاَلْ بُو اَشِيْڭ چِيْڭكُنْ لَادِي) – «u bu ovqatni badanni yengillatadigan, badanga foydali deb bildi». Buning kelasi zamon shakli

va masdari: čiwkünlänür / čiwkinlänür (چِفْ كُنْ لَنْ وُورُ / چِفْ كُنْ لَنْ مَکُ), čiwkünlänmāk / čiwkinlänmāk (چِفْ كُنْ لَنْ مَکُ / چِفْ كُنْ لَنْ مَکُ) (MK.203a).

öñük / öñik (أَنْكُ / أَنْكُ) – «popuk; yostiqlarning ipaklik quloqlari, bog'ichlari» (MK.40b).

turu / turıy (تُرُغْ / تُرُغْ) – «tog'lardagi qal'a; turar joy» (MK.94a).

sıruq / suruq (سُرُقْ / سُرُقْ) – «chodirning ustuni» (MK.96b).

Matnda bir harf ustiga ostin-ustun fatha va damma belgilarini qo'yish holati ham uchraydi. Masalan, tat so'zini yozishda so'z boshidagi tā harfining ustiga fatha va damma qo'yilgan. Bu ishora ushbu so'zning [a] bilan ham, [u] bilan ham talaffuz qilinganini anglatadi:

tat / tut (تُتْ / تُتْ) – qilich va pichoqlar ustida paydo boladigan zang (MK.204a).

Yana bir e'tiborli jihati, ayrim o'rinlarda muayyan bir so'z ikkita harf bilan ham yozilgan.

Masalan, qoy so'zi tushum kelishigida kelganda yā harfining ustiga nūn ning nuqtasini qo'yib, undan keyin damma belgisi qo'yilgan. Shunga ko'ra, ushbu so'zni qoy va qon shakllarida o'qish mumkin:

ol qoyu / qonu özüklađı (أَلْ قُویْ غُغْ / أَلْ قُویْ غُغْ) – «u qo'yning o'q tomirini kesdi» (MK.77b);

ol qoyu / qonu baturdı (أَلْ قُویْ غُغْ / أَلْ قُویْ غُغْ) – «u qo'yni bog'latdi» (MK.265a);

er qonu / qoyu soydı (أَرْ قُویْ غُغْ / أَرْ قُویْ غُغْ) – «kishi qo'y terisini shildi» (MK.276b);

er qonu / qoyu sadı (أَرْ قُویْ غُغْ / أَرْ قُویْ غُغْ) – «kishi qo'yni sanadi» (MK.277b).

Eski turkiy shevalarda bunday so'zlarning ikki xil ishlatilishini Mahmud Koshg'ariyning o'zi ham alohida ta'kidlab o'tgan. Jumladan, butaq so'ziga izoh berar ekan, yozadi: butaq / butıq (بُتَقْ / بُتَقْ) – «butoq»; bir shevada. Bu so'zdagi tā harfining fatha li o'qiladigan turi bo'lganidek, kasra li o'qiladigan turi ham bor [ya'ni butıq (بُتَقْ) va butaq (بُتَقْ) tarzidagi talaffuzlari] (MK.95a).

Yoki yana:

sarqıy / sarqınıq (سَرَقْ یَقْ / سَرَقْ یَقْ) – «har narsaning ichi». Muallifning ta'kidlashicha, bu so'zning nūn bilan yoziladigan sarqınıq (سَرَقْ یَقْ) shakli ham bor (MK.262a).

Mahmud Koshg'ariy o'z davridagi turkiy tillarni ikkiga ajratadi: biri, barcha turkiy qavmlar uchun tushunarli bo'lgan, rasmiy ishlarda va yozma adabiyotda qo'llanuvchi, o'tmish yozma til an'alarini saqlab kelayotgan qoraxoniylar davri yozma-adabiy tili, buni muallif «turkcha» (تُرکْچَه) atamasi bilan bir qatorda «xoqoniya turkchasi» (at-turkiyyatu-l-xāqāniyya) deb ham atagan edi: «Shahar o'rtasida turuvchilar xoqoniy turkchasida (بِالتُرکْیَه الخاقانیَّة) so'zlaydilar» deb yozadi u (ТД.40). Muhimi shundaki, buni «turk tili» atamasining o'rnida ishlatgan.

Olim asar davomida o'z davri yetakchi dialektlarini (sharqiy dialektlarni) umumlashtirib «turk tili», qolganlarini esa o'z otlari (o'g'uzcha, qipchoqcha va b.) bilan atagan. Lug'atga asos qilib yozma adabiy tilda qo'llanuvchi so'zlar olingan. Lialektal leksika esa ana shu lug'at qatlami tevaragida, unga chog'ishtirib boriladi (Содиқов 2020,191).

Matn davomida bir harfga qo'yilgan harakatlar so'zning har turli talaffuzi, shevalardagi o'ziga xosligi, tovush o'zgarishlari amal qilganini ko'rsatadi.

Shunga ko'ra, eski turkiy tilning unlilar tizimida quyidagi fonetik hodisalar amal qilgan:

[a] > [i] hodisasi:

aylinč / ilinč yol (أَيْلِنْجُ / يُولُ) – «qing'ir-qiyshiq yo'l, tekis bo'lmagan yo'l». Har bir notekis narsaga ham shu so'z qo'llanadi (MK.40a).

atınču / itinču nāḡ (أَتِنْجُو / اِتِنْجُو) – «tashlangan, otilgan narsa» (MK.40a).

adašliq / adišliq (أَدَشْلِيْقُ / اَدِشْلِيْقُ) – «sodiqlik; samimiylik» (MK.43b).

čaydam / čiydam (جَيَدَمُ / جَيَدَمُ) – uyga to'shaladigan, yomg'irga qarshi yopinchiq qilinadigan bir turli yengil namat (MK.261b).

saričya / siričya (سَرِيْچَا / سَرِيْچَا) – «chigirtka». Unga o'xshatilib, «zaif kishi»ga ham saričya / siričya er (سَرِيْچَا / سَرِيْچَا) deyiladi (MK.123a).

er ewdin tašiqti / tišiqti (أَرُ اَفْدِيْنُ تَشِيْقَتِي / تَشِيْقَتِي) – «kishi uydan tashqari chiqdi»; tašiqti / tišiqti (تَشِيْقَتِي / تَشِيْقَتِي) yag'mo, tuxsi, qipchoq, yabaqu va ba'zi turkman urug'lari tilidadir. Ko'pchilik turklar čiqti (جِيْتِي) deydilar. (Buning kelasi zamoni va masdari): tašiqar / tišiqar (تَشِيْقَارُ / تَشِيْقَارُ), tašiqmaq / tišiqmaq (تَشِيْقُمَاقُ / تَشِيْقُمَاقُ) (MK.163b–164a).

kiši meniḡ birlä taliqdī / tiliqdī (كِيْشِي مَنِيْغُ بَرْلَا تَلِيْقْدِي / تَلِيْقْدِي) – «kiši men bilan so'zlashdi, mendan ma'lumot so'radi»; ol er esiz taliqtī / tiliqtī (أَلُ اَرُ اِيْسِيْزُ تَلِيْقَتِي / تَلِيْقَتِي) – «uning yomonligi tillarga tushdi; yomonligi kishilar g'ashiga sabab bo'ldi». Birinchisi o'g'uzlar so'zidir. Turkmar bu so'zni bilmaydilar. (Buning kelasi zamoni va masdari): taliqar / tiliqar (تَلِيْقَارُ / تَلِيْقَارُ), taliqmaq / tiliqmaq (تَلِيْقُمَاقُ / تَلِيْقُمَاقُ) (MK.163b).

[a] > [u] hodisasi:

uḡmaq / uḡmuq (أُغْمَاقُ / أُغْمَاقُ) – «ergashuvchi; yollangan kishi» (MK.31b).

[ä] > [i] hodisasi:

teräklik / teriklik (تَرِيْكَكْ / تَرِيْكَكْ) – «terakzor, terak o'sadigan yer». Jarangli kāf (ya'ni [g]) bilan (بَالْكَافُ الرِّيْكَكِيَّةُ) tugaganda ega ma'nosida qo'llanadi (MK.127b).

bekmäs / bekmis (بِيْكَمَّسُ / بِيْكَمَّسُ) – «shinni» (o'g'uzcha) (MK.116a).

Maqolda (shunday kelgan): Tewäy / tewi yük kötürsä, qamīč yemä kötürür (تَفَّيْ / تَفَّيْ) (تَفَّيْ يَكُتُورُورُ سَا قَمِيْچِي مَمَكُتُورُورُ). Ma'nosi: «Hamma yukni ko'targan tuya cho'michni ham ko'taradi» (MK.153b).

[e] > [i] hodisasi:

elänč / ilänč (اَلَانْجُ / اِلَانْجُ) – maslahat beruvchi kishining maslahatida yanglishlik ma'lum bo'lgach, uni ayblash (MK.40a).

ewäk / iwäk er (اَفَاكْ / اَفَاكْ) – «shoshqaloq kishi» (MK.37a).

elük / ilük (اَلُوْكُ / اَلُوْكُ) – «masxara; hazil» (MK.37a).

ertä / irtä (اَرْتَا / اَرْتَا) – «erta, tong, sahar vaqti» (MK.37b).

elri / ilri (اَلْرِيْ / اَلْرِيْ) – echki bolasining terisi; bir däl orttirib, eldiri / ildiri (اَلْدِرِيْ / اَلْدِرِيْ) ham deyiladi (MK.38b).

ketmān / kitmān (كِيْتَمَانُ / كِيْتَمَانُ) – «ketmon; yer chopadigan uskuna» (MK.112a).

[e] > [ö] hodisasi:

er etmāk / ötmāk sirkākā mandī (اَرُ اَتَمَّاکُ / اَتَمَّاکُ سِرْكَاکَا مَنْدِي) – «kishi nonni sirkaga surdi, buladi» (MK.140a).

[e] > [ö] yoki [e] // [ö] hodisasi turkiy yozma yodgorliklarda keng uchraydi.

Chog'ishtiring: esrük (SD.463) // ösrük (SD.459) – «saxush»; yoki «Qutadg'u bilig»da: etmāk – «non» (QBN.97b,5) // Navoiy asarlarida: ötmāk – «non» (NMB.37a,15). Yoki yana: tuz-ötmāk – «tuz-non» (NMB.48a,24).

Mirzo Mehdixon o'zining «Sangloh» lug'atida urg'ulashicha, turkchada «non»ni etmāk yoki ötmāk deyilgan. So'zning ushbu variantlari lug'atda shunday izohlanadi:

etmək (اتماک) – «sukūn li tā va fathā li mīm bilan» (besukūn-e tā va fath-e mīm) aytilgan; ötmək (اوتماک) esa «ḍamma li alif bilan» (beḍamm-e alif) aytilgan (Sang.85a).

[i] > [e] hodisasi:

ilärsük / elärsük (اِلْرُسُكُ / اَلْرُسُكُ) – «ishton bog‘i» (MK.44a)

[i] > [ü] hodisasi:

böktir / böktür (بُكْتِرْ / بُكْتُرْ) – tog‘lardagi baland-past yer (MK.115a).

[i] > [a] hodisasi:

quš siqirdi / saqirdi (قُشْ سِقِرْدِي / سَقِرْدِي) – «qush chug‘ur-chug‘ur qilib sayradi» (MK.155b);

[ö] > [i] hodisasi:

öñük / öñik (اَنْكُكُ / اَنْكُكُ) – «popuk; yostiqlarning ipaklik quloqlari, bog‘ichlari» (MK.40b).

[u] > [i] hodisasi:

qusyač / qışyač (قُسْ يَاجْ / قِشْ يَاجْ) – kichkina qora jonivor, kishini tishlaydi (o‘g‘uzcha) (MK.115a).

Maqolda (shunday kelgan): Ermägükä bulit / bulut yük bolur (اَرْمَگُوکَا بُلِیتْ / بُلُتْ یُک بولور) (MK.41a).

Ma‘nosi: «Yalqovga bulut soyasi ham yuk bo‘ladi» (MK.41a).

kün tuysuy / tuysiy (کُنْ تُوْیْ سُوْیْ / تُوْیْ سُوْیْ) – «kunchiqar; Sharq» (MK.117a).

oyurşuq / oyırşuq (اُیُورْ شُوقْ / اُیُورْ شُوقْ) – «urchuq»; ip yigiradigan charx dugini tutib turadigan ayrili cho‘p-chalmak (MK.43a).

uyulmuq / uyulmiq (اُیُولْمُوقْ / اُیُولْمُوقْ) – ustiga to‘sin qo‘yish uchun tik turg‘azilgan yog‘och (MK.43a).

suyayu / siyayu (سُوْیْ یَاوْ / سِیْ یَاوْ) – xo‘rozlar oyog‘idagi pix (MK.261a).

bıldur / bildir (بِلْدُرْ / بِلْدُرْ) – «bultur, o‘tgan yil» (MK.115a).

ewkä suqru / siqru kirdim (اَوْکَا سُوْقُرُوْ / سِیْ قُرُوْ کِرْدِمْ) – «uyga ruxsatsiz kirdim» (MK.106a).

tutma / titma (تُتْمَا / تِیْتْمَا) – «sandiq» (MK.109a).

bu er-ol işiy anutyan / anityan (بُوْ اَرْ اَلْ اِیْشِیْ اَنُتْ یَانْ / اَنِیْتْ یَانْ) – «bu, ishga yaxshi hozirlanadigan kishidir» (MK.45a).

böz çuylandi / çrylandi (بُوزْ چُیْلَندی / چُیْلَندی) – «bo‘z va boshqa matolar o‘lchandi» (MK.266b).

[ü] > [i] hodisasi:

men anı üdärdim / idärdim (مَنْ اَنِی اُدِرْدِمْ / اِدِرْدِمْ) – «men uning izidan bordim». (Buning kelasi zamon shakli va masdari): üdärür-men / idärür-men (اُدَارُورْمَنْ / اِدَارُورْمَنْ), üdärmäk / idärmäk (اُدَارْمَاکْ / اِدَارْمَاکْ) (MK.49b).

erük / erik (اَرُکْ / اَرُکْ) – terini oshlaydigan har bir narsa; teri erüklädi / eriklädi (تَرِیْ اَرُکْ لَادی / اَرُکْ لَادی) – «terini oshladi» (MK.24b).

üçgül / üçgil (اُچْ گُلْ / اُچْ گُلْ) – «uchburchak; uch bo‘lak; uch qirrali narsa» (MK.33a).

Lab uyg‘unligining kuchsizlanishi natijasida lablangan unlilarning lablanmagan unlilarga o‘zgarishi. Misollar:

oyurluy / oyurliy iş (اُیُورْلُیْ / اُیُورْلُیْ) – «o‘z vaqtida, mahalida bo‘lgan ish» (MK.42b).

azuqliy / aziqliy er (اَزُوقْلُیْ / اَزِیْوقْلُیْ) – «ozig‘i bor er». Maqolda (shunday kelgan): Azuqliy / aziqliy aruq armas (اَزُوقْلُیْ / اَزِیْوقْلُیْ اَرُوقْ اَرْمَاسْ). Ma‘nosi: «Ozig‘i bor er safarda tolmaydi, charchamaydi» (MK.43a).

azuqliq / aziqliq (أَزَقْلُقْ / أَزَقْلُقْ) – «oziqliq, ovqat» (MK.43b).

bu nāḡ-ol tutčī ügülgān / ügilgān (بُو نَانِكْ اَلْ تُتْجِي الْكُلْكَانْ / اَكْلُكَانْ) – «bu, doim uyuladigan narsadir» (MK.45b).

Maqolda (shunday kelgan): Tayyan yügrükün / yügrükin tilkü sewmäs (تَيَّانْ يُوْغْرُكُنْ / يُوْغْرُكُنْ تِلْكُ سِوْمَاسْ). Ma'nosi: «Tulki yugurik tozini sevmaydi» (MK.261a).

Undoshlar tizimida quyidagi fonetik hodisalar kuzatiladi:

[n] > [y] hodisasi:

ol qoyuy / qonuy quyqaladi (اَلْ قُوْوُيْ / اَلْ قُوْوُيْ قُوْوُيْ) – «u qo'y terisini qaynoq suvda tozaladi; teri tukdan butunlay tozalandi» (MK.261a).

sarqiyiq / sarqiniq (سَرْقِيْ / سَرْقِيْ) – «har qanday narsaning ichi». Bu so'zning nūn bilan sarqiniq (سَرْقِيْ) shakli ham bor (MK.262a).

Yuqoridagi misollardan Mahmud Koshg'ariy turkiy o'rnaklarni berishda so'zlarning fonetik variantlari, ularning shevalardagi talaffuz shakllariga alohida urg'u bergani ko'rinib turibdi. Ushbu tovush hodisalarini u turli grafik vositalar, ishoratlar bilan aniq va ixcham ko'rinishda o'z lug'atida aks ettira olgan. Shunga ko'ra, turkiy o'rnaklarni o'qiganda, ayniqsa, asarning ilmiy nashrlarini yaratishda ularning ikkala shakli ham e'tiborga olinmog'i kerak.

Lug'atchilik tarixida shunga o'xshash holatlar uchrab turadi. Jumladan, Mirzo Mehdixon tuzgan «Sangloh» lug'atining qo'lyozmasida bir qator so'zlar bir paytda ikki xil harf bilan berilgan: unda qāf bilan tugagan so'zlar ketidan ḡayn harfi ham yozib qo'yilgan. Demak, bunday holatda so'zning ikki xil o'qilishiga ishora qilinayotir: balalamaq / balalamay (بالالاماق غ) (Sang.196b,6); buzmaq / buzmay (بوزماق غ) (Sang.207a,9); bo'yuzlatmaq / bo'yuzlatmay (بوغوزلاتماق غ) (Sang.211b,9) singari.

Hoshiyadagi kiritmalar va matn to'liqligi masalasi

Yana bir jihati, «Devonu lig'ati-t-turk»ning qo'lyozmasida ko'p o'rinda hoshiyaga ham yonboshlatib misol va jumlarlar yozib qo'yilibdi (MK.: 15a,b, 16a, 18a, 20b, 24a, 58b, 66a, 75b, 80b, 87a, 95b, 110a, 114b, 123a, 128b, 144a,b, 147a, 152b, 160b, 161b, 165a, 171a, 173b, 183b, 186a,b, 190a, 193a, 197b, 200b, 203b, 205a, 212a, 213a,b, 214a, 215b, 217b, 222b, 274b, 289b, 292a, 295a betlarda). Bularni tasodifan tushib qolgan, ustidan o'qish chog'ida tuzatib chiqilgan, deb bo'lmaydi. To'g'ri, bunday yerlari ham bor: matnda tasodifan tushib qolgan ayrim so'zlar hoshiyaga ham chiqarib qo'yilgan. Yoki sahifa yakuniga sig'may qolgan bir-ikki so'z hoshiyaga qiyalatib yozib qo'yilgan.

Masalan: oyuşdı (ya'ni qovunni chaqmoqlashdi) so'zi keltirilgan ekan, ma'nosi misol bilan ochiqqlangan. Biroq, bu fe'lining kelasi zamon va masdar shakllari – oyuşur va oyuşmaq so'zlari, joy yetmagani uchun, sahifaning oxiriga qiyalatib kiritib qo'yilgan (MK.69a).

Yoki: enüclädi («davoladi») fe'lining ma'nosi ochiqqlangan yerda ham uning kelasi zamon va masdar shakli – enüclär va enüclämäk so'zlari sahifaning oxiriga qiyalatib kiritib qo'yilgan (MK.76a).

Lekin, biz so'z yuritayotganimiz yozuvlar lug'atning butun boshli so'z-maqolalari yoki yirik jumladir. Ularni yo'l-yo'lakay unutib qoldirib, keyin qo'shib qo'yiluvini mumkin emas.

Masalan: To'rt harfli fe'llar bobida o'rtasi va oxiri sukūn li bo'lgan so'zlar bo'limida ettürdi fe'li keltirilgan. Uning bir ma'nosiga shunday misol berilgan: ol meniñ iñim ettürdi deydi, «u mening ishimni tuzatishga buyurdi» degani. Muhimi shundaki, ushbu so'zning boshqa bir ma'nosiga keltirilgan misol hoshiyaga bitilib, belgi bilan yuqoridagi matnga ulab qo'yilgan.

Mana o'sha misol: ol etük ettürdi deydilar, «u maxsini, etikni va boshqa narsalarni yamashga buyurdi» degani. (Buning kelasi zamon shakli va masdari): ettürür ettürmək (MK.58b).

Yoki: besh harflilarning muḍā'af bobida iglaldi («og'ridi, kasallandi»), emlaldi («emlandi, davolandi») so'z-maqolalari keltirilgan. Biroq imlaldi so'z-maqolasi hoshiyaga yozilib, belgi bilan ularning yakuniga kiritib qo'yilgan. Mana o'sha so'z-maqola:

kişi imlaldi deydilar, bu «kishi ko'z qiri va boshqa harakat bilan imlandi» deganidir. (Buning kelasi zamoni va masdari): imlälür, imlälümäk (MK.75b).

Buning singari qo'shimcha matnlar keyinchalik boshqa olimlar tarafidan to'ldirilgan deb ham bo'lmaydi: tili, xat uslubi bir. Demak, hoshiyadagi yozuvlarni kotibning o'zi keyinchalik asarning boshqa bir qo'lyozmasidan olib to'ldirgani oydinlashadi.

Taxminimizcha, kotib ushbu qo'lyozmani ko'chirish jarayonida uning ikki qo'lyozma nusxasiga tayangan ko'rinadi. Boshda u asarni bir qo'lyozma bo'yicha to'liq ko'chirib chiqqan. Qo'lyozmani ko'chirib tugatgach, uning qo'liga asarning boshqa bir eski va burungiga qaraganda to'liqroq nusxasi tushib qolgan. Bu nusxa, harqalay, uning o'zi asar yakunida ta'kidlaganidek, lug'at egasi o'z qo'li bilan tuzgan ilkin qo'lyozma bo'lui kerak. Kotib ana shu ilkin qo'lyozmaga tayanib, o'zi ko'chirgan matn ustidan qayta ko'rib, burungisida uchramagan, tushib qolgan o'rinlarni ana shu yangi topilgan nusxadan olib, hoshiyalarga yozib chiqqan (DJIT.9; TCJ.15–16). Hatto, bir harfga qo'yilgan ikki xil diakritik belgini ham ko'proq o'sha, o'zi ta'kidlagan, muallif nusxasiga tayanib qo'yib chiqqan bo'lui ham mumkin. Bular masalaning bir tarafi.

Yuqorida aytilgan mulohazalar boshqa bir to'xtamga ham olib keladi. Kotib Muhammad bin-Abu Bakr Damashqiy foydalangan ikkita qo'lyozmani asarning ikki xil varianti desa ham bo'ladi. Damashqiy ko'chirgan qo'lyozmaga kiritilgan qo'shimcha jumalarga (bu o'rinda hoshiyaga bitilgan matnlar ko'zda tutilayotir) qaraganda, ularning orasida farq bor. Chamasi, muallif asarni yozib tugatgach, undan nusxalar ko'chirilgan. Oradan bir muddat o'tib, asarni to'ldirish, matnga qo'shimchalar kiritishga ehtiyoj tug'ilgan. Natijada asarning yangi bir varianti ham yuzaga kelgan chog'i. Mahmud Koshg'ariy o'z qo'li bilan yozgan qo'lyozma ularning to'lig'i va qayta ishlangan varianti edi. Damashqiy ham ana shu nusxadan olib, o'zi ko'chirgan matniga qo'shimchalar kiritgan. Shunday qilib, «Devonu lug'ati-t-turk»ning fanga taniqli, hozircha yolg'iz sanalayotgan ishonchli qo'lyozmasi yaratildi.

Tuganchi

Mahmud Koshg'ariy turkiy fonetika va fonologiyaning o'tkir bilimdoni, o'z davrining buyuk fonetistlaridan edi. U arab xatini turkiy tilga birinchilardan bo'lib tatbiq etgan, arab xati asosidagi turkiy yozuvning imlo qoidalarini ishlab chiqqan, uning ilmiy asoslarini bayon etgan olim. Mahmud Koshg'ariy tarafidan ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy qilingan yozuv prinsiplari yuzyillar osha to XX yuzyilning boshlariga qadar aytarli o'zgarishsiz ishlatildi. Turkiy tillar tarixida to'qqiz asrdan ortiqroq davr mobaynida yaratilgan arab yozuvi asosidagi matnchilik amaliyoti ana shu an'anaga suyanagan.

Qadimgi xalq maqollari, xalq dostonlari va qoshiqlaridan olingan uzindilar, iboralar, ko'plab misollar, shuningdek, sheva materiallari asar uchun manba bo'lib xizmat qilgan. Ishda so'z ma'nosini ochiqlash maqsadida tarixiy va etnografik ma'lumotlar, so'z bilan bog'liq rivoyatlar ham keltiriladi.

Yana bir jihati, «Devonu lug'ati-t-turk»da turkiy so'zlar, o'rni bilan, fonetik va fonologik, leksik-semantik, morfologik, stilistik, ba'zan etimologik jihatdan ham tahlil etilgan. Buning

singari xususiyatiga ko'ra o'tmishda yaratilgan lug'atlar orasida turkshunoslikdagina emas, butun sharq leksikografiyasi, lug'atshunosligida unga tenglashadigani topilmaydi.

«Devonu lug'ati-t-turk» qo'lyozmasida ayrim o'rinlarda muayyan harf ustiga va ostiga biryo'la ikki xil harakat belgisi: fatha va kasa yoki damma va kasa qo'yib ketilgani, hatto bir so'zning o'zi biryo'la ikki xil harf bilan yozilgani bejiz emas. Ushbu so'zlar ikki xil talaffuz qilingan; muallif so'zning yozma adabiy tildagi ko'rinishi bilan bir qatorda, uning boshqa bir talaffuzi, shevalardagi fonetik variantini ham ko'zda tutgan. Matnda bir paytda turli harakatlar birga ishlatilganining sababi ham shunda. Qo'lyozmani ko'chirish chog'ida kotib ham yanglishgan emas. Matn qunt bilan ko'chirilgan, bilimli va malakali xattotning ishi bu. Aftidan, bitigchi asarni ko'chirish jarayonida turkiy o'maklarni qayta-qayta ko'rib chiqqan ko'rinadi; matnda tuzatish kiritilgan o'rinlar ham bor.

Fikrimizcha, kotib ushbu qo'lyozmani ko'chirishda asarning ikki qo'lyozma nusxasiga tayangan. Boshda u asarni bir qo'lyozmadan olib, to'liq ko'chirib chiqqan. Qo'lyozmani ko'chirib bo'lgach, uning qo'liga asarning boshqa bir eski, burungisiga qaraganda to'liqroq nusxasi kelib tushgan. Bitigchi ana shu nusxaga tayanib, o'zi ko'chirgan matn ustidan qayta ko'rib, burungisida uchramagan, tushib qolgan o'rinlarni ana shu nusxadan o'lib, hoshiyalarga yozib chiqqan ko'rinadi. Shuning o'zidanoq asarning bizgacha yetib kelmagan yana ikki nusxasi bo'lgani ayon; hozir fanga tanilgan to'liq qo'lyozma esa uning uchinchi nusxasidir. Bulardan tashqari, asarning yana qancha nusxasi bo'lgani biz uchun yashirin. Lekin ochiq ayta olamizki, Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'ati-t-turk» asari ilk va o'rta asrlar tilshunosligida dovrug' qozongan va uning qo'lyozmalari ham keng tarqalgan edi.

Asar fanga ma'lum bo'lgandan buyon, o'tgan yuzyil oralig'ida tekstologiyada, xususan, uning o'girma nashrlarini yaratish borasida o'zgarishlar, siljishlar yuz berdi. Asarning ilk nashlari bilan hozirgilari o'rtasida sezilarli farq bor: matn bir, lekin unga yondashuv prinsiplari turlicha; keyingilarida turkologiyada erishilgan so'nggi yutuqlar, bilim kishilarining asar tili, qoraxoniylar davri yozma adabiy tili va shevalariga bo'lgan yangicha yondashuvlarini kuzatish mumkin. Nashrlar borgan sayin o'sha davr tilini o'zida aniqroq aks ettira boshladi. Asardagi turkcha matnlarni transkripsiya yoki transliteratsiyaga o'girish, so'zlar va jumlar ma'nosini ochiqlash, maqol va she'riy uzindilarni talqin qilish borasida o'ziga xos qarashlar, yangi-yangi talqinlar yuzaga chiqmoqda. Kezi kelganda, devon tekstologiyasi borasidagi ishlar ham mukammallasha borayotganini ham tan olmoq kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

MK – *Kaşgarlı Mahmud*. Dīvānū Lūgati't-Türk. Tıpkıbasım / Facsimile. – Ankara, 1990.

DLT – *Kâşgarlı Mahmud*. Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin. Hazırlayanlar: A.B. Ercilasun – Z. Akkoyunlu. – Ankara, 2014.

ДЛТ – *Маҳмуд Қошғарий*. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент, 2017.

ТСД – *Маҳмуд Қошғарий*. Туркий сўзлар девони [Dīvānu luyāti-t-türk]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Истанбул, 2021.

QBN – «Qutadg'u bilig»ning Namangan (Farg'ona) nusxasi: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti, 1809 ko'rsatkichli qo'lyozma. *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. B. Fergana Nūshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015.

NMb – «Nasoyimu-l-muhabbat»: Fransiya Milliy kutubxonasida saqlanayotgan Suppl. Turc. 316 / 1513 ko'rsatkichli Navoiy kulliyotida (22b–154a).

Sang. – Mirzo Mehdixonning «Sangloh» lug'ati qo'lyozmasi: Fransiya Milliy kutubxonasi: Suppl. Turc. 1000.

SD – Mevlâna Sekkâkî divanı. Hazırlayan K. Eraslan. – Ankara, 1999.
Содиқов 2020 – *Содиқов Қ.* Эски ўзбек ёзма адабий тили. – Тошкент, 2020.